

ПРОСТИРАЊЕ ЧЕТИНАРА У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

од К. Урошевића Ужице.

У Југозападној Србији¹ четинари заузимају највеће пространство, те ће бити од интереса да се види, у каквом односу стоји то простирање према осталим деловима и под којим су условима четинари у томе делу Србије. Западна Србија има доста четинара, док их источна има врло мало. У Западној Србији њен јужни део је нарочито богат, док северни има врло мало четинарске шуме. Што баш у јужном делу Западне Србије има доста четинарских шума долази отуда, што су четинарима потребни већа влажност и релативно већа висина.

Такав је распоред у опште на целом Балканском Полуострву, западни део има више воденога талога па више и четинара, док је источни део сиромашнији кишом, те и четинара има много мање.

Како у томе погледу стоји Западна Србија према осталим деловима види се из ове таблице годишњих количина воденог талога за неколико места у западној и осталој Србији:

Ужице	824.6 mm	Зајечар	599.6 mm
Врњачка Бања	762.5	Буково	583.9
Краљево	727.7	Пирот	581.9
Ваљево	714.1	Ниш	532.6
Бања Ковиљача	762.5	Врање	628.0

Из ове таблице се види, да је у западном делу Србије много већа влажност него у осталим деловима.

Али кад би се имали подаци баш за она места где четинари успевају, онда би се видело да је на тим местима још већа влажност. Сем влажности, за успевање четинара потребна је и релативно већа висина. Због тога већину четинара сусрећемо на већим висинама, а мало или никако их нема по нижим местима.

Из следеће таблице јасно се види да сва она места, која имају мању влажност имају и мању надморску висину и немају четинара. Изузетак чини Врање, јер има већу надморску висину од Ужица.

¹ Подразумева се Србија у старим границама, Моравска Србија.

Ужице	427 m	Зајечар	129 m
Врњачка Бања	226	Буково	133
Краљево	208	Пирот	366
Ваљево	185	Ниш	214
Бања Ковиљача	124	Врање	502

Али четинарске шуме се и не јављају у самом Ужицу него изнад њега, а надморска висина Ужица 427 m. је на месту где је метеоролошка станица, а остали делови су виши. Најнижи део Ужица је 404 m.

Четинари су у нижим деловима већином уништени и сада се налазе само по вишим деловима, где им је баш и главно простирање.

По нижим местима задржали су се само још остатци као неки сведоци некадањих шума. Па и сви се четинари не понашају подједнако у вертикалном простирању и у потреби влажности. Док се црни бор задовољава са мање влажности и са мањом висином, дотле бели бор, смрча и јела траже више влаге и већу висину.

Што се тиче и хоризонталног и вертикалног простирања четинара у Србији сада се може уочити, да је њихово раније распрострањење било веће.

На многим местима где су некада били читави комплекси четинарских шума сада нема ни трага од њих, и на тим местима је или крш или се развила белогорица, или се пак налази још по који траг у заосталом коме четинару. За ово има доста примера, на много места у Србији, али ми ћемо се задржати овде само на неколиким местима у Југозападној Србији. Јелова Гора некада је морала бити цела обрасла четинарском шумом, јер су сви услови за успевање четинара били ту. Сада је она обрасла самом буковом шумом. О томе нам сведочи још по који четинарски пањ, који се може наћи по потоцима. Име нам такође говори да је ту негда било четинара. У близини Ужица, у клисури реке Ђетиње, види се још по који бор по неприступачним странама. Недалеко од Ужица, у сињевачком делу ђетињске клисуре, очувала се једна мала група црних борова на месту где човек није могао прићи. Благодарем томе што је место неприступачно, ти су се борови сачували да нам причају, да је некада у целој тој околини било четинара.

У непосредној близини Ужица, на Забучју, близу села Качера, на месту које се зове „Борићи“, налази се један мали

шумски комплекс од бела бора, остатак некадањих великих четинарских комплекса. Мало даље, на Овчару, такође се налазе трагови некадашњих шума. Г. Н. Кошанин у екскурзији 1912 године наишао је на једној неприступачној литици на десетак црних борова. У недавној прошлости на Овчару је било више четинара. У „Гласнику Српског Ученог Друштва“ 42., Мих. Илић¹ наводи, да се на неприступачним местима Овчара налазе борови. Вероватно је, да су некада цео Овчар и Каблар били покривени четинарском шумом од црнога бора, а вероватно и јеле. Затим, на Мучњу је морало бити много више четинара. Сада се тамо налази још по који црни бор где вири из саме стене. Нигде нема већег комплекса; данас је на Мучњу све крш или белогорица и ливаде.

Звијезда и Тара имале су такође више четинара, који су уништавани сечом и сада их је све мање и мање. На месту четинара долазе издржљивија буква, бреза и јасика, које све више потискују четинаре, или се опет јавља голет. Звијезда је на тај начин великим делом оголићена. Златибор је врло леп пример о простирању четинарских шума.

У области Златибора има релативно највише четинара. По самом платоу све је голо или се налази по који бор, само се по ободу Златибора и по дубодолинама налазе борове шуме. Једном уништена шума по висоравнима не подиже се више. Утицаји ветра, мања влажност на таквим местима, а и утицаји стоке не дозвољавају да се шума развија. Некада је Златибор био планина покривена све самом боровом шумом те му је вероватно отуда и име, а не по златном бору, како се то мисли. На њему су испуњени сви услови за развиће четинара. Погодна висина у монтанском региону од преко 800 м. са доста влажности и погодном подлогом, која је серпентин или, како га мештани зову, боровњак, који има доста влаге у себи, условљава развиће четинара. Уништавање четинара на Златибору условљено је економским условима тога краја. То је неродан планински крај, где су становници упућени на сточарство, које је захтевало што више слободног простора за пашу. Зато су мештани секли шуму и стварали сувате за испашу стоке. Златиборски сувати нису прави алпийски сувати, они су постали вештачким путем. Истина нема се тачних података о старости тих сувата, али изгледа, да су

¹ Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом стр. 186.

доста стари јер се у томе крају стока одавно гаји. Јачим развићем сточарства, систематском испашом стоке сваке године, све се више смањују шуме, јер и стока спречава да се шума подиже. Дакле, на великом делу Златибора, где су сувати, не може бити говора о подизању младе шуме докле год се стока пушта. Местимично се на Златибору виђа мешавина борове шуме са белогорицом, а нарочито са брезом и јасиком. Ова се дрвета задовољавају са мање повољних услова за успевање и онда потискују четинаре. Таква се мешавина виђа нарочито поред Црног Рзава.

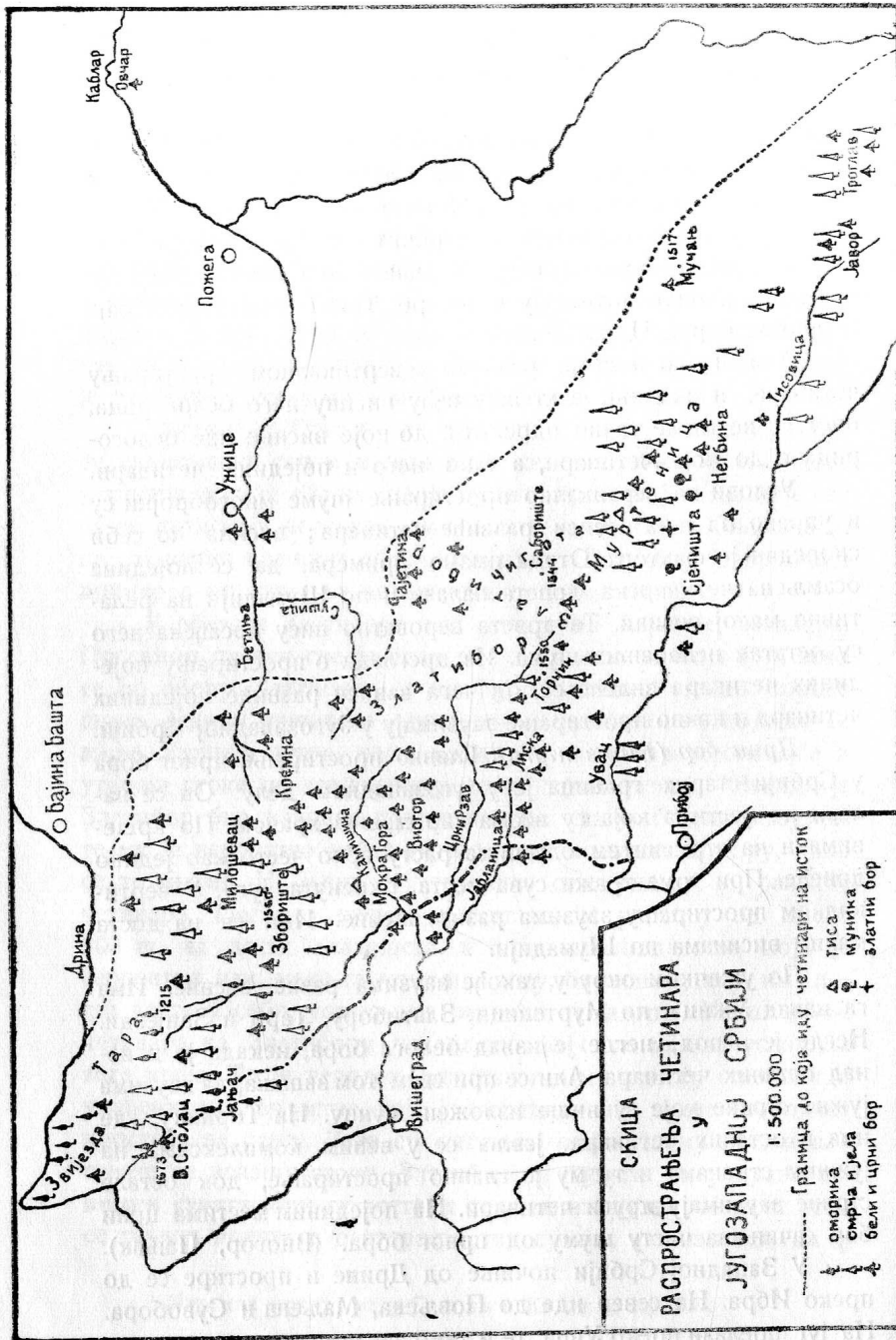
Али, и ако постоји разлика у вертикалном простирању четинара, и ако они захтевају већу висину него белогорица, опет се не може тачно одредити, до које висине иде белогорица а до које четинари, а тако исто и поједини четинари.

Услови за вертикално простирање шуме многобројни су и управо од њих зависи развиће четинара; висина по себи споредан је фактор. Отуда имамо примера, да се поједина осамљена четинарска дрвета налазе и по Шумадији на релативно малој висини. Та дрвета вероватно нису посађена него су остатак некадањих шума. Из прегледа о простирању појединих четинара видеће се, од чега зависи развиће појединих четинара и какво простирање заузимају у Југозападној Србији.

Црни бор (Pinus nigra). Главно простирање црног бора у Србији старих граница је у југозападном делу. Он се налази на местима која су веома сиромашна храном. По кршевима и на стрменитим одсецима расту врло често као једино дрвеће. При томе тражи сува места, окренута југу. У вертикалном простирању заузима разне висине. Има га на доста малим висинама по Шумадији.

По ужичком округу такође заузима разне висине. Има га изнад Ужица, по Муртеници, Златибору, Тари и Звијезди. Негде је испод, негде је изнад бела бора, некада је и изнад осталих четинара. Али се при свем том запажа, да заузима јужне стране које су више изложене сунцу. На Торнику, где има и осталих четинара, јавља се у већим комплексима на јужним странама и ту му је главно простирање, док остале стране заузимају други четинари. На појединим местима црни бор сачињава чисту шуму од црног бора. (Виогор, Пањак).

У Западној Србији почиње од Дрине и простира се до преко Ибра. На север иде до Повљена, Маљена и Суворора. На југ прелази преко Увца, те и тамо заузима велики простор.

Географско простирање црног бора на осталом делу Балканског Полуострва интересно је, јер га у Источној Србији нема, а на Балкану и Родопи га има.

Златни бор који је у овоме крају познат под тим именом, обичан је црни бор који је болестан. Четина је у њега жућкаста те му је отуда име. Жутило лишћа у овога бора долази од велике инсолације и сувише слабе исхране, а при томе му је и врх пресечен. Налази се у Златиборском Подгору близу села Негбина.

Бели бор (Pinus silvestris). Налази се од прилике тамо где и црни бор. Ређе су чисте шуме белог бора, него је обично мешавина или са црним бором и другим четинарима или са белогорицом. Тражи влажнија места, која су више заклоњена. Простире се одмах изнад Ужица, по Златибору, Муртеници и Тари. Иде од брдског региона чак до шумске границе. По златиборском платоу у главноме је бели бор или појединачно или у мањим комплексима. По ивицама Златибора обично је измешан са другим четинарима и с њима иде докле год се простиру и остали четинари.

Интересантна је појава белог бора одмах изнад Ужица, иза Забучја, одакле се он продужује поред реке Сушице и одатле се везује за Златибор. На тим местима су као неке оазе белог бора, и у опште четинара. Између њих се налази растова и букова гора, док на Златибору не преовладају четинари, а ово су само остаци.

Интересантна је појава једног бора у Србији од кога се налази очувано само неколико примерака, то је четинар познат под именом *муника (Pinus leucodermis)*.

У подножју Муртенице, испод виса Ђулетине налази се један велики примерак и неколико младих, а у селу Сјеништима недалеко одатле налази се опет једно велико дрво. Ово налажење само неколико егземплара мунике у Србији дало је повода да се сумња, прво, у налазак овога реткога четинара и друго, да су та дрвета ту староседеоци. Панчић¹ је нашао два овака велика дрвета 1875 године и наводи да су му мештани говорили, да тога дрвета има доста у Муртеници. Обилазећи Муртеницу нисмо могли нигде више видети мунику до на месту испод Ђулетине и то једно велико дрво са неколико младих и друго велико дрво у Сјеништима. Али је

¹ Флора Кнежевине Србије. Додатак стр. 215.

свакако много важнији налазак ове са неколико младих испод Ђулетине, него ли оне у Сјеништима.

Било би потребно објаснити од куда у Србији муника, и то само у неколико примерака, и од куда муника тако далеко на исток без везе. Л. Адамовић¹ наводи да та дрвета нису староседеоци, већ да је семе морало бити пренесено вероватно из Херцеговине помоћу тица, јер је орнитолог Рајзер нашао у измету тице *Loxia curvirostris* семе мунике, које је било способно за клијање. Судаћи по свима околностима под којима се налази муника у Србији, а нарочито по оно неколико примерака испод Ђулетине, и мунике која се налази у Црној Гори, Далмацији и Херцеговини, изгледа, да су ове мунике заостатак некадањих шума мунике у томе крају. Вероватно је, да је у Муртеници било доста тога дрвета па је уништено, јер је дрво добро и има доста смоле и луча. И за бор, који има доста смоле и луча, каже се муникав бор. Што се баш задржало ово неколико муника има се благодарити томе, што ова дрвета служе као записи, а млада се дрвета уништавају. Сви су услови за успевање мунике на Муртеници. Подлога је кречњачка и стеновита. Једино што је на релативно малој висини (око 800 m.) док је на осталим местима налажења висина већа, и што је ово место изоловано и најисточније. У Албанији овога дрвета има доста. Требало би потражити ово дрво у Сандаку, јер по неким полатцима² као да и тамо има овако изолованих места са муником, и онда ухватити везу о географском простирању мунике.

Јела (Abies alba) и *смрча (Picea excelsa)* обично се јављају у друштву и граде мешовиту шуму. Често се јављају у друштву и са осталим четинарима и белогорицом. Главно простирање ова два четинара је на Тари и Муртеници. Према овим четинарима други су у мањини. На Златибору заузимају виши појас обично по његовим ивицама и то при врху. При врху Торника је јела, смрча и бели бор, а у подножју је црни бор.

Ова два четинара траже влажнија и склонитија места и налазе се по увалама, где има доста влаге и где су заклоњене.

Оморика (Picea omorica). Овај ендемит Балканског Полу-

¹ Vegetationsverhältnisse der Balkanländer стр. 259 и 260.

² G. Beck: Die Vegetationsverhältnisse der illyrischen Länder. стр. 355.

острва нашао је Панчић 1875 год. у селу Заовинама. Налази се само у Србији и Босни и то у средњем и горњем току Дрине. И у Србији и у Босни налази се на неприступачним местима по склоповима и точилима. На свима тим местима очувала се благодарећи неприступачности. Обично се налази у малим гомилицама помешана са другим четинарима или белогорицом. Чистији комплекс оморике налази се у Босни на Стоцу. Тамо се обраћа већа пажња на одржање оморике, која је већ на изумирању. У нас се то дрво толико исто цени као и сваки други четинар. Нарочито је лепа шума оморике, на Стоцу, која изгледа као шума младих кипариса, те се још издалека може да позна. У југозападном делу Србије има је по најкршовитијем делу Звијезде и њених огранака и то никада у већим комплексима, него растурене овде онде. До сада је познато да се налази на овим местима: у Заовинама, на месту које се зове Склопови, по странама романтичне клисурице Белог Рзава. На томе их је месту Панчић вероватно први пут нашао. Затим на месту званом „Тренице“. Ту је млада шума помешана са клеком и белим бором. Разбацане, овде онде налазе се на Црвеној Стени и око ње испод „Окука“ где се налазе највећи примерци. И ту су измешане са белогорицом и осталим четинарима. Због тога, што су овако измешане, тешко их је и запазити док су мале. Затим има прилично оморика по точилима, која се сурвавају од Звијезде у Дрину. Од тих точила имају их највише Чунчарско Точило, точило испод Биљешке Стијене и др.

Благодарећи неприступачности по тим точилима вероватно ће се очувати оморике. Ова су места била непозната, и ми смо посматрали оморике по тим точилима у екскурзији 1912. год. са г. Кошанином. У Босни је има више: на Стоцу, на Јањчу више карауле Штуле, близу Вишеграда. На свима овим местима оморика је на кречњаку креде или тријаса. У вертикалном простирању заузима висину од 800 m. до 1500 m. Оморика је терцијарна биљка и онда је имала велико пространство. Њени најближи сродници нађени су фосилни у Средњој Европи. Кад се је почела мењати клима, при крају терцијара, и кад су наступили глечери у великом делу Европе, онда су се сасвим изменили услови и ова терцијарна биљка није могла више свуда да успева, и повукла се у ова неприступачна места која сада заузима.

Tuca (Taxus baccata). Овај је четинар у нас већ на из-

дисају. На многим местима где је Панчић наводи нема је, јер је уништена.

Тисовину народ сматра као свето дрво и од ње режу крстиће, које носе као амајлије, праве кашичице и друге ситније украсне предмете. Сечењем за прављење ових предмета она је скоро уништена. Још се само задржала по неприступачним местима по кршевима. Панчић је наводи у Југозападној Србији на Торнику и Мучњу. На овим местима нисмо је нашли. Вероватно је, да је било али је уништена. Нашли смо је на Тисовом Врху на Муртеници по стенама, где расте неколико закржљалих жбунића, у Кршањама код Мокре Горе по стенама, а има је и на Звијезди. Бојати се, да овога дрвета сасвим не нестане у Србији.

На послетку од четинара у Југозападној Србији налази се *клека* (*Juniperus communis*). Она местимично гради чисту формацију. Обично расте као жбуње, ма да су некада читава омања дрвета.

Других четинара у Југозападној Србији нема.

ПРОМАТРАЊА ИЗ ЉУМСКЕ ОБЛАСТИ

од Ј. В. ДАНЕША, ПРАГ.

Потакнут неочекиваним резултатима глацијалних испитивања г. проф. Цвијића у Проклетијама, при којима смо и ми учествовали, одлучио сам се, да са колегом доцентом др Дворским начиним екскурзију из Призрена у предео високих, стрмих планина, које се могу сматрати као спољашњи лук шарског система, и које заузимају угао између Белог и Црног Дрима, у нади да ћемо и тамо наићи на знатне трагове дилувијалне глацијације. То је планински предео Коритника (према генералној карти Средње Европе 2381 m.), Јалице (2524 m.) и једног неименованог шиљастог брега, који је означен котом 2512 m.

Из призренске околине и са пута за Ђаковицу посматрали смо ове брегове са различитих тачака. Под северним врхом Коритника, окренут призренској котлини, појављује се облик сличан широком цирку. Он се толико дубоко спушта, да су нам и његово дно, па и правац у коме отиче, због брежуљака, који се испред њега дижу, остали заклоњени. У правцу